

Невен Исаиловић

Историјски институт
Београд

**НА КРИВУДАВОМ ПУТУ КРИТИЧКОГ ИЗДАВАЊА
ГРАЂЕ О СРЕДЊОВЕКОВНОЈ БОСНИ: ПОВОДОМ
ДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ „ГРАЂЕ О ПРОШЛОСТИ БОСНЕ“**

Часопис „Грађа о прошлости Босне“ ове године обележава значајан јубилеј – десетогодишњицу покретања и редовног излажења. Пратећи пример часописа „Стари српски архив“ (чије је излажење започето 2002. у Београду), „Грађа о прошлости Босне“ настала је на крилима ентузијазма који се осећао у српским медијевистичким круговима, а који је подстакла обнова интересовања за издавање средњовековних документарних извора и за помоћне историјске науке, а посебно дипломатику. Главни циљ оба часописа било је интензивирање рада на издавању тзв. Српског дипломатара, пројекта који је идејно започет пре више од века, а чија је реализација успорено текла последњих педесетак година.¹ Док је „Стари српски архив“ покренула група професора са Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, на челу са дојенима српске медијевистике – Симом Ћирковићем и Радетом Михаљчићем, дотле је „Грађа о прошлости Босне“ у сваком смислу заслуга и чедо професора Михаљчића који је, мотивисан позитивним искуством и међународним одјеком првог дипломатичког часописа чији је био вишегодишњи уредник, али уједно и вођен љубављу према своме завичају, успео да уз подршку Академије наука и умјетности Републике Српске покрене часопис који је посвећен издавању и проучавању документарне грађе о Босни, пре свега средњовековној. Историјска наука стога дугује велику

¹ А. Соловјев, *О потреби издавања Српског дипломатара*, Историјски часопис 4 (1952) 43–69, који је прештампан и у првом броју Старог српског архива (на стр. 145–175). Више о овом пројекту и у уводним текстовима Симе Ћирковића и Душана Синдика у: *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника. Књига I: 1186–1321*, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 15–26.

захвалност не само професору, већ и Академији, која је стала иза научне мисије часописа и подржавала његово редовно излагање.

Између првог и текућег броја прошло је десет бурних година које су носиле своје изазове на готово свим плановима. Многи од тих изазова били су последица преливања глобалних неповољних кретања на регионални и локални ниво. Од опасности које су поменута кретања донела, наша научна заједница још увек није безбедна. На првом месту ту је недостатак или несигурност финансирања, а на другом промена односа према значају и улози хуманистичких наука у читавом свету. Наведена промена постала је практично оправдање за изостанак подршке историографији и сродним дисциплинама – оно што није непосредно примењиво, глобално, светски тражено, цитирано и библиометрисано, проглашено је неважним, невалидним, па и ненаучним. Многи угледни часописи у свету почели су да се гасе под притиском економске рационализације, технократске бирократизације и отвореног научног расизма представника економски профитабилних наука. Те тенденције су почеле да се осећају, на веома сличан начин, и у Републици Србији и у Републици Српској и остаје само нада да ће разум и аргументи струке превладати, те да „Грађа о прошлости Босне“, као гласило које је до сада успешно испуњавало своју научну мисију и, крупним корацима, сасвим заслужено кренуло путем стицања статуса часописа са традицијом, неће у будућности пасти као жртва истих. Импресивна бројка од 112 до сада објављених радова, односно 166 приређених докумената само је један од показатеља који сведочи у корист опстанка „Грађе о прошлости Босне“.

У прилог томе да су досадашњи резултати часописа импресивни говори и историјат критичког издавања дипломатичке грађе за средњовековну историју Босне. Документарни извори босанске провенијенције, као и они који су били упућени у Босну или се ње тичу, никада нису обједињени у јединствени дипломатички зборник. Такав пројекат чак никада није ни планиран све до данашњих дана, па се, следствено томе, није могао ни конкретизовати, ни реализовати. Грађа из Босне и о Босни објављивана је у српским, хрватским и мађарским дипломатарима и збиркама, али никада систематски и као посебна целина. Тој чињеници нису допринели само политичка клима у региону и погледи на етницитет и државност Босне у времену настанка великих колекција извора (током XIX и XX века), већ и чињеница да је материјал, иако релативно малобројан, расут широм Европе, тешко доступан и незахвалан за истовремену и уједначену обраду. Околности су се,

барем по питању проблема доступности, умногоне промениле најбоље са новим трендовима дигитализације, систематске каталогизације и поједностављивањем процедура за наручивање грађе из већине архивских установа.

Када је реч о исправама као основном истраживачком пољу којим се бави „Грађа о прошлости Босне“, њих је сачувано свега неколико стотина – око 430 докумената босанских ауктора и нешто мањи број исправа упућених босанским дестинатарима. Главна изворишта грађе из средњовековне Босне, само наизглед парадоксално, нису у Босни и Херцеговини, већ у Хрватској, а затим у Мађарској и Италији. У Хрватској се чува око 70% босанских повеља и писама, од чега је огромна већина у Државном архиву у Дубровнику, док су остале махом у Архиву Хрватске академије знаности и умјетности, Каптолском и Надбискупском архиву у Сплиту и Државном архиву у Задру. У Мађарској се чувало или се чува (пошто су неки примерци изгубљени) око 10% босанских исправа. Сачувани примерци се махом налазе у Мађарском националном архиву у Будимпешти, али и у Архиву Жупаније Ваш у Сомбатхељу. Отприлике исти проценат исправа налази се и у Италији, од чега највећи број у Државном архиву у Венецији, а затим у Државном архиву у Милану. Понека исправа се чува и у Мантови, Напуљу, Риму и Ватикану. Преосталих десетак посто докумената налази се у Србији, Словенији, Русији, Шпанији, Великој Британији, Лихтенштајну, Чешкој, Бечу. Ни у једном од ових мањих стецишта није сачувано више од десетак примерака. Често се радило о случајним налазима, па се, но ипак уз резерве, истраживачи могу надати евентуалним новим проналасцима грађе везане за босански средњи век. У самој Босни и Херцеговини, у Сарајеву, чувају се само четири средњовековне босанске повеље. Одређени примерци су преживели векове од свога настанка само да би, иронијом судбине, били изгубљени током последњих 150 година.²

Када је реч о едицијама, већ је речено да посебан босански дипломатар, као такав, још увек није угледао светлост дана. Већина грађе ипак је објављена, понекад и више пута, у разнородним збиркама различитог квалитета. Међу њима се истичу збирке настале ангажовањем Мађарске академије наука, Југославенске академије знаности и умјетности, те Српске академије наука и уметности (и

² О корпусу средњовековних босанских исправа видети у: Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије у средњовековној Босни*, Београд 2014, 21–74 (докторска дисертација у рукопису, одбрањена на Универзитету у Београду 16. јуна 2014. године; текст на: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:9326/bdef:Content/get>).

њених претеча). За издавање најбројније, дубровачке ћирилске грађе, најзаслужнији су углавном српски или за Србију везани аутори. Ако се искључе појединачни документи, збирку повеља из Дубровачког архива први је, под својим именом, објавио Павле Карано-Твртковић (1840), иако их је заправо исписао Ђорђе Николајевић, а за издање спремао Димитрије Тирол.³ Ова збирка је темељно и квалитетније реиздана од стране Франца Миклошића у Бечу (1858).⁴ Писма је, пак, први објавио Медо Пуцић, у два тома (1858. и 1862. године), а његову збирку је 1892. допунио Константин Јиречек.⁵ Док *Хрватски споменици* Ђуре Шурмина (1898) доносе неколико важних ћирилских докумената, *Законски споменици* Стојана Новаковића из 1912, у којима је објављена разнородна грађа, не представљају корисну збирку за дипломатичаре јер документи нису доношени у целини, већ су издвајане само одредбе законске снаге.⁶ Дубровачке збирке је допунио и објединио Љубомир Стојановић у капиталној збирци *Старе српске повеље и писма*, такође у два тома (1929. и 1934. године).⁷ Важно је, на крају, поменути и да је 2011. године коначно изашла прва књига *Зборника средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, резултат вишедеценијског рада на пројекту Српског дипломатара.⁸

Латинске босанске исправе сачуване у Хрватској (не само у Дубровнику) углавном су издате у чувеном *Дипломатичком зборнику Краљевине Хрватске, Далмације и Славоније*, који је покренуо Тадија Смичиклас, а који је излазио од 1904. до 1990. године, као издање ЈАЗУ.⁹ У последњим деценијама, многе босанске исправе, без обзира на њихову

³ П. Карано-Твртковић, *Српски споменици или старе рисовуљ...*, Београд 1840.

⁴ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858.

⁵ М. Пуцић, *Споменици србски од 1395. до 1423. то ест писма...*, Београд 1858; М. Пуцић, *Споменици српски. Књига друга*, Биоград 1862; К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) I–VII, 1–117.

⁶ Ђ. Šurmin, *Hrvatski spomenici. Sveska I (od god. 1100–1499.)*, Zagreb 1898; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.

⁷ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1–I/2*, Београд – Сремски Карловци 1929, 1934.

⁸ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника. Књига I: 1186–1321*, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011.

⁹ Т. Smičiklas i drugi, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I–XVIII (743–1399)*, Zagreb 1904–1990.

провенијенцију, реиздао је, у више публикација (чланака и монографских збирки), Милко Брковић из Завода за повијесне знаности ХАЗУ у Задру. Међутим, његова издања, упркос томе што су често опскрбљена дипломатичком анализом и помоћним садржајима, углавном нису узорна јер не поштују неке основне принципе при приређивању докумената.¹⁰ За млетачку грађу још увек је незаобилазна десетотомна збирка *Листине о одношајих између јужнога Славенства и Млетачке републике*, настала под надзором Симе Љубића, а у издању ЈАЗУ, у оквиру серије *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*.¹¹ Тек се током наредне године очекује ново издање српских и босанских владарских исправа сачуваних у Венецији, које ће објавити Архив Србије. Неколико докумената, сачуваних у другим италијанским архивима, доносе и збирке које су приредили Фрањо Рачки (1863), Викентиј Макушев (1874, 1882), Иван Нађ и Алберт Њари (1875–1877), те Еузебије Ферменџин (1892).¹² Ферменџин је, у истој збирци, објавио доста нове грађе римокатоличке провенијенције, али већином из раздобља новог века.

Документа која се чувају у Мађарској углавном је објавио Лајош Талоци са сарадницима (у склопу дипломатара које је издавала Мађарска академија наука у оквиру серије *Monumenta Hungariae historica* или у посебним чланцима и збиркама), а допринос је свакако дао и Фердо Шишић са неколико својих мањих збирки.¹³ У новије време су босански документи обухваћени и двема великим збиркама регеста и опширних

¹⁰ Богата библиографија Милка Брковића излистана је у: Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 13–14.

¹¹ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike* I–X (960–1469), Zagreb 1868–1891. Неке од исправа из Венеције, претходно је објавио Шафарик, у издању Друштва српске словесности: J. Schafarik, *Acta archivi Veneti spectantia ad historiam Serborum et reliquorum Slavorum meridionalium* I–II, Beograd 1860–1862.

¹² F. Rački, *Izvadci iz kralj. osrednjeg arkiva u Napulju za jugoslovensku poviest*, Arkiv 7 (1863) 5–71; В. Макушев, *Историческіе памятники Южныхъ Славянъ и соседнихъ имъ народовъ. Извлеченные изъ итальянскихъ архивовъ и библиотекъ. Часть I. Книга I*, Варшава 1874; В. Макушев, *Историјски споменици јужнихъ Словена и околнихъ народа II*, Београд 1882; I. Nagy, A. Nyágy, *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából (1458–1490)* I–II, Budapest 1875, 1877; E. Fermentžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892.

¹³ L. Thallóczy, S. Barabás, *Codex diplomaticus Comitum de Blagay 1200–1578*, Budapest 1897; F. Šišić, *Iz arkiva u Köröndu*, VZA 7 (1905) 209–227; L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Munchen–Leipzig 1914; F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*, Starine JAZU 39 (1938) 129–320.

извода – Дипломатару анжујског времена (који је покренуо Ђула Кришто) и Дипломатару Жигмундовог времена (који је покренуо Елемер Мајус), који још увек излазе у Мађарској – у Сегедину, односно Будимпешти.¹⁴ Други документи босанске провенијенције или о Босни нису систематски објављивани, већ су публиковани у чланцима или прилозима књига и мањих студија. Углавном се радило о латинским документима, сачуваним по различитим мањим архивима широм Европе, али и о неколико ћирилских аката случајно пронађених на јужнословенском простору од XIX до XXI века.¹⁵ Највише данас изгубљених исправа сачувано је путем преписа и исписа које је направио и објавио Иван Луцић Трогиранин у својим капиталним делима о Далмацији и Трогиру.¹⁶

Већ је речено да у самој Босни и Херцеговини, како у време Османске владавине и у аустроугарском периоду, тако и у раздобљу југословенске државе и независности, није објављена ниједна већа, критички приређена и специјализована збирка исправа које се тичу средњовековне Босне. Но, треба поменути један неформални пројекат који је, у форми необјављених скрипата, реализовао Марко Шуњић. Ради се о тзв. Шуњићевом дипломатару, који заправо представља седмотомну збирку под радним насловом *Извори за историју Босне и Херцеговине (средњи вијек)*. Ради се о компилацији начињеној између 1977. и 1979. године у којој су скупљени сви помени Босне из раније објављених дипломатара.¹⁷ Шуњић је једноставно копирао документа из старијих едиција, а затим их, као слике, ређао у своју збирку. На сличан начин је, недавно, у Црној Гори објављена збирка *Monumenta montenegrina*. Иако се не ради о критичком реиздању грађе, ова компилација би била корисно помагало, употребљивије од Ферменцинове збирке која је реализована на сличним принципима, али уз скраћивање већине докумената до нивоа регеста. Нажалост, она је остала у рукопису и користи се само интерно, на Филозофском факултету у Сарајеву, где су сачувани једини ауторови примерци.

¹⁴ *Anjou-kori oklevéltár*, Szeged (1990–) и *Zsigmondkori oklevéltár*, Budapest (1951–). Обе збирке тренутно чини око педесет томова.

¹⁵ Опширније о тим издањима у: Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 18–32, те у списку извора на стр. 542–550 и у табелама на стр. 565–577.

¹⁶ Опширније у: Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 18–49.

¹⁷ М. Шунјић, *Izvori za istoriju Bosne i Hercegovine (srednji vijek)* I–VII, Sarajevo 1977–1979. (rukopis). Захваљујемо колеги Емиру Филиповићу (Филозофски факултет у Сарајеву) који нам је омогућио увид у Шуњићев дипломатар.

Амбициозни дугорочни пројекат, познат под називом Друштвени циљ XIII/2, који су покренуле социјалистичке власти Босне и Херцеговине средином осамдесетих година XX века, такође није предвидео израду Босанског дипломатара, нити свеобухватне дипломатичке студије. Тек је ове године, у склопу научнопопуларне трилогије сарајевског огранка Младинске књиге, најављено издање под насловом *Codex diplomaticus Regni Bosnae (Повеље и писма старе босанске државе)*, као колективно дело дојена сарајевске медијистике и филологије, које би требало да донесе издања, превод и фотографије средњовековних босанских исправа. Ово дело које се очекује током 2018. године неће, међутим, обесмислити даље издавање *Грађе о прошлости Босне*, јер неће садржати детаљну дипломатичку анализу и пратеће опсежне појмовнике, нити ће бити превасходно намењено научној публици.

Имајући у виду чињеницу да, након више од 150 година од почетка критичке историографије о средњовековној Босни, још увек не постоји темељна, критички приређена и научно беспрекорна збирка документарних извора о босанској прошлости у раздобљу средњег века, можемо само још једном констатовати да су пројекти и часописи „Стари српски архив“ и, посебно, „Грађа о прошлости Босне“, за кратко време постигли више него задовољавајуће резултате. Већ смо поменули да корпус исправа босанских ауктора чини нешто више од 400 јединица, док је повеља и писама упућених босанским дестинатарима нешто мање. Од тог броја, поменута два часописа су у последњих 15 година приредила преко 200 докумената. „Стари српски архив“ је у 42 рада објавио 52 документа о Босни. Међу та 52 документа налазе се 42 које су издали босански ауктори, док десет чине документи које су Дубровчани упутили босанским владарима, великашима и ситној властели. Од 15 до сада изашлих бројева, босански документи су заступљени у 11 свезака. Последњих година, због нове уређивачке политике поменутог часописа, односно фокусирања на објаву аката из времена цара Душана и Уроша, све је мање приређених исправа везаних за Босну. Са друге стране, у првих десет свезака „Грађе о прошлости Босне“, часописа ексклузивно посвећеног босанској дипломатичкој грађи, објављено је 112 радова са 166 обрађених докумената. Међу 166 докумената, 99 су исправе босанских ауктора, 60 исправе Дубровчана издате Босанцима, а седам чине разнородни канцеларијски и нотарски акти о средњовековној и раноосманској Босни.

Поред основног циља ова два искључиво дипломатичка часописа – да се унапреди и убрза пројекат издавања дипломатара – они су успели да отворе простор и за нека додатна темељна истраживања, пре свега на пољу свих аспеката дипломатике као помоћне историјске науке. Сваки чланак је опремљен не само текстом, преводом и белешком о ранијим издањима, већ и поглављима о историјату исправе, историјским околностима у којима је настала, спољашњим и унутрашњим дипломатичким особеностима, те аналитичким појмовницима (личности, географски термини, установе). Тај приступ не само да је ове часописе учинио јединственим гласилима у ширем региону, већ им је и повећао научну вредност и валидност. Сваки рад објављен у њима представља много више од стандардизованог (ре)издања документа – реч је, заправо, о темељној и свеобухватној студији о свим аспектима тог документа и свим питањима које анализирана исправа намеће. Како истраживање босанских дипломатичких образаца, те установе владарских и великашких канцеларија није имало ништа мање кривудав пут у односу на издавање извора, „Грађа о прошлости Босне“, заједно са „Старим српским архивом“, имала је подстицајну улогу и на том пољу, олакшавајући и стимулишући новија истраживања.

Пионир у истраживању наше дипломатике био је, без сумње, Станоје Станојевић који је током више деценија писао и објављивао своје *Студије о српској дипломатици*, ослањајући се и на босанску, пре свега ћирилску грађу.¹⁸ Док су његова истраживањима углавном била ограничена на унутрашње састојке исправе и ћирилски део корпуса, дотле се Грегор Чремошник бавио искључиво спољашњим карактеристикама босанских докумената, независно од језика на коме су написане.¹⁹

¹⁸ Студије, издаване од 1912. до 1936. године, касније су сабране у два тома: С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици* I–II, Београд 1928, 1936. За појединачне наслове видети: Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 560–561.

¹⁹ Г. Чремошник, *Оригинални документи јужно-словенских владара у Млетачком архиву*, Споменик СКА 93 (1940) 121–132; *Isti, Ugovor između kralja Tvrtka I i Dubrovnika od 9. aprila 1387*, GZM, n. s., 1 (1946) 123–127; *Isti, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. A. Bosanske povelje*, GZM, n. s., 3 (1948) 103–143; *Isti, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. II A. Bosanske povelje*, GZM, n. s., 4–5 (1949–50) 105–199; *Isti, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. III Humske povelje i pisma. A. Kancelarija Sankovića. B. Kancelarija Jablanića*, GZM, n. s., 6 (1951) 81–119; *Isti, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. III Humske povelje i pisma. C. Kancelarija Kosača – 1. Hranići i 2. Vlatkovići. D. Kancelarija Nikolića – Vukosalića. E. Bosanski feudalski – kancelarija Hrvatinića*, GZM, n. s., 7 (1952) 273–336; *Isti, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka (Dopuna)*, GZM, n. s., 10 (I–E) (1955) 137–146; *Isti, Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije*,

У време док је Чремошник објављивао своје студије, Александар Соловјев је покушао да систематски анализира властеоске, баштинске исправе.²⁰ Печате су, пак, проучавали и у студијама обрадили Алекса Ивић, 1910. године, и Павао Анђелић 60 година касније.²¹ Милко Брковић се од средине осамдесетих година XX века бавио латинским исправама босанских владара и великаша, а свој докторат који је, између осталог, укључивао и ту тему, објавио је 1998. године.²² Из изложеног је јасно да су и дипломатичка истраживања била груписана у одређене тематске, те хронолошке блокове, међусобно удаљене и до двадесет година.²³

Покретање „Старог српског архива“ и „Грађе о прошлости Босне“, као и програмско усмерење Катедре за општу историју средњег века са помоћним историјским наукама при Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, пробудили су интересовање за српску и босанску дипломатику почетком новог миленијума, те је у последњих десетак година одбрањено више магистарских и докторских теза из ове уже области. Када је реч о босанској дипломатици, свеобухватну студију је покушао да дâ Невен Исаиловић у својој докторској дисертацији *Владарске канцеларије у средњовековној Босни*, одбрањеној средином 2014. године. Како је, током рада, захваљујући чланцима из два нова дипломатичка часописа, располагао са 25% до детаља обрађеног и критички приређеног корпуса грађе, посао му је увелико био олакшан, као што ће постојање поменуте дисертације (која је јавно доступна, иако још увек није приређена као монографија), надамо се, олакшати даљи посао на критичком издавању повеља и писама босанских ауктора.²⁴

На крају се треба вратити на питање даљих перспектива. Оне су, када је реч о припреми научно утемељеног Српског дипломатара и дипломатичког зборника средњовековне босанске државе, те о

Radovi Naučnog društva NR BiH III/2, Sarajevo 1955, 5–56; Isti, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena*, Sarajevo 1976.

²⁰ А. Соловјев, *Властеоске повеље босанских владара*, Историско-правни зборник 1, Сарајево 1949, 79–105.

²¹ А. Ивић, *Стари српски печати и грбови. Прилог српској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад 1910; Р. Анђелић, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970.

²² М. Брковић, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, Zadar–Mostar 1998.

²³ Више о историјату дипломатичких истраживања везаних за средњовековну босну у: Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 6–18.

²⁴ Видети напомену бр. 2.

истраживању босанске дипломатичке праксе, тесно и нераскидиво повезане са питањем опстанка „Грађе о прошлости Босне“. Након одлуке уредништва „Старог српског архива“ да се примарно посвети обради исправа последњих Немањића, важност „Грађе о прошлости Босне“ за документарну прошлост подручја западно од Дрине, постала је само још већа. Но, ни после десет година успешног рада, реализованих резултата и неоспоривог значаја пројекта, изазови нису превладани, а они махом долазе изван матичне области. У светлости тих чињеница, може се рећи да перспективе зависе од глобалног положаја хуманистичких наука, разумевања и финансијске подршке креатора научне политике, те од истраживачких капацитета и мотивације научника. Иако може деловати да се ради о разнородним параметрима, они су међусобно веома повезани. Остаје, на крају, нада да ће сви људски фактори од којих зависи будућност наше науке успети да преброде сумње, премишљања и дилеме и да омогуће да се један вредан и ваљан пројекат, који превазилази национални, па и регионални значај, на општу корист настави.